

Fragment ob nagrobniku

Govori so izzveneli, žalna koračnica je utihnila in danes, na večer pogreba, stoji vojaška straža ob osvetljenem sarkofagu narodnih herojev. Noč.

V zadnjih dneh je bilo vse izrečeno, vse napisano o njem, pravzaprav se zdi, da zdaj vse vem. Revolucionar in državnik — tvorec samoupravnih konceptov »humanega komunizma«. Da. Vendar vrta po meni vprašanje, ki je oživel pred veliko leti, vsaj leta petinštirideset. Namreč — zakaj? Iz kakšnega vira teče moč te osebnosti, kako je izoblikovan njen notranji svet, z drugo besedo, kdo je Edvard Kardelj?

Prvi spomin seže daleč nazaj, v otroško dobo, ko sem se ponavadi igral v predsobi in pri tem odpiral vrata, kadar je pozvonilo. Bilo je v času, ko je oče, ki je bil tedaj urednik (predvojne) revije Sodobnost, po nekajletnem uredniškem in literarnem poseganju v slovensko kulturo dozorel do odločitve, kakor piše v enem svojih pisem, da bo odprl vrata revije generaciji mladih levičarjev, ker je ugotovil, da so njihovi koncepti realni, njihove analize adekvatne situaciji in tudi njihove koncepcije kulture (ki je oče nanjo najbolj prisegal) za Slovence in slovenstvo najprimernejši. Res je, da so mu zato nekateri očitali, da je »prodal revijo komunistom« in da je nekaj njegovih dotedanjih prominentnih sodelavcev revijo zapustilo, vendar zgodilo se je, kot je odločil. In na vratih je zvonilo vse bolj pogosto. Kot burja je prihajal Boris Kidrič, in debate so se vlekle potem zmeraj pozno v noč, gospod Poljanec (Boris Zihrel) je vstopal nekako zaskrbljeno zamišljen, kakor da zadnjikrat, ko je bil, še ni utegnil zadosti razložiti in prepričati, Dušan Kermavner, ki je bil prav toliko vljuden kot povsem odsoten in v neko svojo misel zatopljen, dr. Joža Vilfan, ki je prihajal uglajen in distanciran, stric Lado Kozak, z igračo pod pazduho zame, nabit z nekimi skrajno resnimi in zaskrbljujočimi problemi, o katerih se je hotel kar najbolj intimno pomeniti z očetom na samem, pa je obtičal med nami, v družini, in je potem vodil dve diskusiji v dveh različnih tonih, Prežihov Voranc, ogromen, čudno plavalas in tak, da je kar nanagloma izginil za očetovimi vrati, in potem še Miško Kranjec, komaj dorasel letom kmetiškega dijaka in vendar samozavesten v soju svoje literature, ki si je utirala svojo uspešno pot, boemsko siromašni Ciril Kosmač s svojim tako melodioznim glasom, ki se je, posebno kadar ga je zanesla domača govorica, znal prelomiti s takim deškim čarom, Tone Čufar, ves nepozoren za svet okoli sebe in zase, ves, kakor bi rekel Cankar, »z nogami v blatu, z glavo v zvezdah«, in briljantni Filip Kalan, ki so ga vsi starejši kulturniki razvajali, no, vsekakor še veliko drugih.

Ne vem, ali je bilo v času, ko je prišel Kardelj iz zapora, ali že v času, ko je izšla Speransova knjiga o slovenskem vprašanju. Odprl sem pač. Vstopil je delikaten, rekel bi krhek človek v temno sivi, skoraj črni obleki in obstal. Poprosil sem ga, kot je bila navada, naj stopi naprej, k očetu, vendar je odklonil. Stal je ob vratih in prav ta temna, natančno izrisana silhueta je ostala trdno začrtana v moj spomin. Kljub temu namreč, da sem storil vse, kakor so me naučili, je gost vztrajal in čakal na mestu, kakor je bil prestopil prag. Očetu sem potem sporočil ime, kot mi je naročil gost, in s tem je bila moja naloga opravljena, vendarle, zdi se mi, da sem bil že takrat mnenja, da

je bilo vedenje novega gosta pač nepričakovano. Pozneje sem bil kregan. Ne bi smel dopustiti kaj takega, moral bi ga bil sprejeti vljudneje. Ampak tega bremena nikar nisem mogel sprejeti nase in precej ježno sem izjavil: »Če je pa sam tako hotel!« ter se spravil k svojim igračam.

Doba, ko je izšla Speranova knjiga o slovenstvu, mi je živo ostala v spominu. Razburila in razgibala je inteligenco tistega časa bolj kot katero koli delo, ki je izšlo bodisi v originalu, bodisi v prevodu. Ni bilo dneva, da se ne bi pri očetu zbirali ljudje, ki so govorili o tem tekstu. Rekel bi, da je prav socialna dimenzija, ki jo je dal Kardelj slovenskemu problemu, preobrnila načine in smeri razmišljanja o slovenskem nacionalnem vprašanju, saj je hkrati povezala Cankarjevo socialno pojmovanje naroda z modernim konceptom in opredelila nosilca nacionalnega obstanka in razvoja v času, ko je bilo že jasno, da fašizem in Hitler trkata na vrata. Problemov v zvezi z narodom, njegovo samobitnostjo, njegovo kulturo je bilo v tem času pač obilo, toda medtem ko je Kardeljeva polemika z Vidmarjevim pojmovanjem slovenstva v Književnosti izzvenela še kot specifično stališče strokovnjaka, je Sperans presekala gordijski voz, in sicer na levo nagnjeni, demokratični in k ljudstvu težeči kulturniški inteligenci odprla novo perspektivo s svojim konceptom družbene in politične akcije. Za krog okoli Sodobnosti, kolikor se spominjam, si upam trditi, da mu je odprla pot v nekaj let poznejšo Oslobojilno fronto in njen oboroženi upor.

Naključje — ali pa logika zgodovine — je hotelo, da so isti ljudje, ki so se drug za drugim zgubili s horizonta, ko se je začela okupacija in ko so granatieri di Sardegna po očetovi aretaciji po dvakrat na mesec pod vodstvom ovrašev v civilu delali v našem domu preiskave, znova stopili v isto sobo in — skoraj bi se zdelo — nadaljevali z diskusijami in načrti tam, kjer so pred štirimi leti nehali. Tako tudi Edvard Kardelj. Vendar je bil sredi košatih, mladostnih mož zmagovite vojne, polnih trdnega prepričanja, da je zadnji cilj že v dosegu rok, zagretih, razgretih, dinamičnih in udarnih, v svetlih uniformah in s škornji iz mehkega črnega usnja na nogah, usnja, ki se je tako voljno gubalo okrog meč in jih delalo hkrati še bolj močate in bojevite, drugačne. Bili so zmagovalci, čutiti je bilo, da prihajajo iz dolge in težke bitke, bili so nova slovenska oblast, zdelo se je, kot da so skoraj sami presenečeni nad razsežnostjo svojega dejanja, ves patos zmagovitega prodora v zgodovino jih je nosil.

Edvard Kardelj pa je bil tih, s krhkim glasom, in uniforma mu je slabo pristajala. (Kot se spominjam, je zbuvalo v tistih dneh pozornost, da jo je kmalu odložil, eden prvih, ko to še ni bilo v navadi.) Vendar sem slišal že toliko o njem, da je bila moja pozornost vnaprej kar najbolj pripravljena.

Drugačen. Ampak kako? Vsak od njih je bil izrazita in posebna individualnost, težko bi bilo trditi, da ni osebnost. O njem pa je bil prvi vtis, da je človek z veliko avtoriteto med svojimi, da obvladuje sogovornike, da je deležen posebnega spoštovanja. (O hierarhiji v Partiji sem imel takrat še bolj malo pojma.) Ampak s tem, kako je bil umirjen, zbran in brez vsake vidne zunanje ekspanzivnosti, po tem, kako je tiho in natančno razlagal smisel, pomen in prihodnost revolucionarnega boja, in pa tudi, kako je bil ves povzet v svojo idejo, sem moral priznati, da gre pač za izviren slog. Ko sem sam pri sebi skušal označiti ta vtis, mi ni prišla na misel nobena točnejša definicija, kakor da sem v odsotnosti vsega zasebnega in v popolni zbranosti za vse objektivno odkril nekakšno svetniško potezo. Ne v fanatizmu ne v religioz-

nosti ne v askezi, pač pa preprosto v skoraj dosledni eliminaciji vsega, rekel bi posvetnega, osebnega, mnogovrstnega in v notranji gotovosti, kadar je šlo za probleme občega značaja. (Govorilo se je tudi, kar se mi zdi, da je le malo kaj prišlo v javnost, da je bil Kardelj v času, ki ga je bil prebil v ječah pred vojno, kar najsuroveje mučen in da je ob tem policija kljub vsem poskusom naletela na neprebojen zid. Samo nekoč mi je Borut omenil, češ, »naš oče je pravzaprav sentimentalen. Vsakokrat, kadar gremo mimo hiše, kjer so ga mučili prvokrat — menda so ga z rokami, zvezanimi na hrbtu, z glavo naprej metali po strmem stopnišču v klet — omeni, kaj se mu je zgodilo«. Vendar, kot sem razumel, ni šlo niti za opozarjanje na svoje junaštvo, niti za tožbe nad grobstvo — zdelo se je, da je šlo na neko notranjo prizadetost, kakor bi ne bilo mogoče pozabiti težke žalitve.)

Tako sta ostala v spominu dva mladostna vtisa in na njiju se mi je dograjevala Kardeljeva podoba. Osebna skromnost in posvečenost občemu. Leta so tekla, koncepti so se razraščali, tudi moja misel je zorela. Prišlo je do razlik v stališčih, ne najlažjih zame in za del moje generacije.

Skromnost in posvečenost.

Vendarle — ali je šlo res za skromnost. Skromni so lahko ljudje na različne načine in iz različnih nagibov. Eden zato, ker pač nič ne potrebuje, drugi, ker se takega dela, tretji, ker je prisiljen, nekateri tudi načeloma. Skromnost torej ni prava beseda.

Po svoji kulturni strukturi je bil Kardelj izrazit Slovenec. Sam je večkrat insistiral na tem, da ga je izoblikovala Cankarjeva literatura, posebno Cankarjeva socialnokritična in socialnoanalitična literatura. Zdelo se mi je, da razumem zakaj. S sabo je nosil zelo opredeljeno in jasno definirano kulturno tradicijo slovenskega, prav starega ljubljanskega delavstva, njegov demokratizem, njegove socialne in politične skušnje in zahteve, a tudi vso moralno normativiko, vero v vrednost in moralno kvaliteto človekovega dela, neko še napol kmetiško spoštovanje in izvajanje določenih norm v obnašanju med ljudmi, vsajenost v ljudsko, prav populistično plebejsko tradicijo. Lahko si predstavljam, kako je na takratnega učiteljsčnika učinkoval potres Oktobrske revolucije sredi Ljubljane, ki jo je sicer svetovna vojna zamajala do korenin, spremenila pa je ni, morda le poslabšala, ko je razkrojila veliko od tistih patriarhalnih odnosov, ki so ostali pri življenju v počasnem ritmu naše srednjeevropske, protobalkanske, slovenske subkulture.

Revolucija, zvezana s tradicijo našega delavskega sveta, iz katerega je zrasel: zdi se mi, da sem ji lahko pojasnil njegovo organsko, rečem lahko teženje v tisto vrsto socialnih odnosov, ki ji je dal ime samouprava. Tukaj je našel svoj vezni člen.

Še zmeraj se mi zdi, da se dotikam zunanjih oznak, da so med sabo še premalo povezane, da še ni bilo izrečeno tisto osrednje. Še zmeraj ostajajo besede skromnost, posvečenost, tudi revolucija brez pravih korenin. Treba je poskusiti drugače.

Bil je marksist. Že, a marksizem je lahko nazor, lahko je ideologija, lahko filozofija ali (in) metoda. In tudi: v naši deželi je marksizem koncept, ki je združeval in združuje veliko ljudi na skupni akcijski platformi in ni bilo malo tistih, ki so zanj dali glavo.

Vendar ne morem mimo dejstva, da je bila prav marksistična misel tista, ki je bolj, kot se zdi, na poseben način definirala Edvarda Kardelja.

Seveda je že v pogovoru prihajal njegov nazor logično do veljave. Ne vem, kako je bilo sicer, ampak kolikor pomnim, je njegova beseda skoraj po pravilu tekla o idejni in z njo zvezani politični problematiki. V celoti je živel v tem svetu. Zmeraj v svetu, ki je vsakemu konkretnemu zgodovinskemu, družbenemu in tudi kulturnemu fenomenu iskal njegov teoretični korelat.

Skratka, značilno je bilo dejstvo, da ni obstal ob individualni sodbi. Kakorkoli je neko situacijo, nekega človeka ali neko dejanje kvalificiral, je vzpostavil analitičen odnos.

Na tej ravni že lahko trdim nekaj določenega: marksizem je bil intimen del njegovega duhovnega snovanja, kolikor je prav s svojo analitično — dialektično — metodo definiral Kardeljevo misel.

Znotraj tako izražene oznake pa seveda ne morem mimo izrazito in poudarjeno historičnega načina mišljenja. Bilo je osupljivo, kako je zanj vsak problem in vsak pojav, tudi vsaka politična ali gospodarska situacija, zgodovinsko utemeljena in hkrati zamejena. Kako ob vsakem primeru doživlja takšno ali drugačno zakonitost in nujnost njenega nastanka in hkrati njene historične specifičnosti in neobstoynosti v razvoju. Tudi tega, kar je včeraj vzpostavil in je danes preoblikoval in jutri opuščal.

Odkriva se mi, da prav po tej poti lahko pridem do strnjenih oznak. Kolikor je bil značaj Kardeljevega mišljenja dialektičen in historičen, je bil kar se da organsko spojen s pojmovanjem o objektivnem značaju sveta. Marksizem v svoji dialektični dvojnosti — kot znanost in kot akcija — mi je omogočal ali ustvarjal ali odpiral, ne vem, kako bi rekel, neki popolnoma konsekventen občutek dosledne identitete. Kar je odkrila historično-dialektična misel, je bilo ne samo adekvatno naravi sveta, bilo je prav objektiviteta tega sveta in tega dogajanja. Zato se je povsem zanesel na svojo analizo in jo tudi konkretno realiziral, tudi spreminjal, če je bilo treba.

Zdaj vem, da se ne motim, če trdim, da je prav ta identiteta z objektivnim v bistvenih stvareh določila njegovo osebnost. Če prebiram njegove spise ali če spominjam njegovih besed — tudi o njem samem, vem da ne bi našel primera, ko ne bi govoril o pogojenosti, determiniranosti. »V danih pogojih«, »v objektivnih pogojih«, »v pogojih razvoja proizvodnih sredstev«, »v pogojih proizvodnih odnosov« — ali tudi »jaz v pogojih, v katere sem bil postavljen, sem delal« — determiniranost, na vseh nivojih marksistične misli je tista, ki mu opredeljuje katerikoli fenomen. Nič ni samo iz sebe in nič ni zunaj historičnega procesa. To pa ima, kot sem lahko razumel njegovo osebnost, tudi zelo opredeljene etične posledice. Etične posledice na dveh nivojih: svet je dialektično antitetičen in vse je determinirano. Zato je življenje zmeraj boj in je samo kot boj življenje.

Nemogoče bi bilo najbrž ugotoviti, ali je v tem spoju med konceptom in značajem prvotnejša osebna predispozicija sama ali ideja, dejstvo je, da ostaja Kardeljeva osebnost zame zmeraj mogoča samo kot oprta na zgodovinsko objektiviteto, utemeljujoča se na pojmih, kot so nujnost, zakonitost, logika procesa.

Iz tega zornega kota je presojal ljudi in njihovo dejanje in ta so mu bila nosilci določene vsebine toliko, kolikor so izražala tako ali drugače opredeljenost v procesu. Idejne in moralne strukture ljudi, celo njihove značajske poteze je bilo treba in mogoče razanalizirati v temeljne historično socialne komponente. Odtod tudi njegova presenetljiva, dosledna in minuciozna, desetletja in desetletja trajajoča zvestoba ljudem, o katerih ga je njegova skuš-

nja prepričala, da delijo njegovo misel in so udeleženi v njegovi akciji. Zdelo se je, da je ta zvestoba enako vztrajna in neskalska kakor njegovi otroški spomini. Zvestoba tudi do ljudi, ki so pozneje krenili drugače, a so bile njihove korenine v njegovih tleh. In od tod njegova stroga in hladna, da, nevarna sodba o ljudeh, o katerih je ugotovil, da stojijo onstran barikade. In enako, kot je presojal ljudi, je presojal tudi sebe. Verjetno poznam le malo ljudi, če sploh koga, ki je imel za svojo osnovno dolžnost, za svojo osnovno obveznost v življenju, tako docela preiti, preseči svoj osebni psihološki, čustveni in čutni, svoj individualno dani svet kakor Edvard Kardelj. Zmeraj sem imel občutek, da se je od mladih nog nenehoma prizadeval za to, kako bi se povzpел v svet objektivitete, kako bi se kar najintimneje identificiral z njim, kako bi — da rečem z drugo besedo — naredil iz sebe organ, sredstvo, če hočete, medij objektivnih zgodovinskih procesov. Seveda misleč, seveda za živo dogajanje družbe, ki misli sama sebe.

V resnici, zdi se nenavadno, da osebne značilnosti nekega človeka tako daleč utemeljujem v nekem teoretičnem sistemu. Vendarle je najbrž samo od tod razumeti vrsto Kardeljevih potez. Zakaj na primer — ni šlo za neko osebno skromnost — šlo je za nepomembnost, zanemarljivost vsega, kar sicer človek najde v mnogoterosti svoje narave. Ni šlo za odsotnost voditeljskega temperamenta, ki s svojo iskro zmore potegniti množico za sabo, šlo je za analizo in potrpežljivo razlago, ki naj poklicanim odpre zavest. Ni šlo za to, da je njegova energija prav izjemno velika in njegova marljivost brez primera — šlo je za to, da si ni mogel zamisliti, kako je mogoče prebiti uro, ne da bi z vso pozornostjo sledil poti razvoja, da, prav prisluškoval je in analitično sproti ugotavljal, kaj se dogaja. Ni šlo za to, da je bil po temperamentu pravzaprav samotni človek in iskalec — šlo je za to, da je bilo treba večino časa posvetiti osrednji nalogi, boljše, poklicanosti, mogoče, kot je to najbrž pojmoval sam, določenosti. Pravzaprav — tukaj se mi zdi, da ostajam preveč logicističen. V Kardeljevi naravi je bilo in je ostalo nekaj samotnega, vase zazrtega otroka, zakaj tisto, kar mu je bilo v resnici pri srcu, so bili drobni, poetični hobiji, ki bi jih človek na prvi pogled ne pričakoval, a so se razkrili kot kar se da samoumevni, ko ga je spoznal bolje. Na primer — hoditi po gozdu in gorah, na primer nabirati gobe, sušiti gobe, mleti jih, ukvarjati se z zapletenimi in novimi kuharskimi domisleki — skratka, podobne reči. Ne vem tudi, koliko odnosa je imel Kardelj do literature in slikarstva — skoraj nikoli ni govoril o umetnosti, zmeraj o kulturi — dejstvo pa je, da je imel bogato diskoteko klasične glasbe, od simfonične do operne. Tudi tu ni govoril o umetnosti, živel pa je s svojo glasbo brez prestanka in strastno. V resnici, brez teh detajlov si je težko predstavljati njegovo osebno.

A prav taka narava njegovih razvedril dokazuje, da je osrednja misel pravilna — šlo je ves čas za en sam imperativ — doseči, ohranjati, vzdrževati kar najbolj dosledno identiteto z zgodovino. Kakor je dojel svet kot draščajoč učiteljščnik — tak ga je zapustil. Vmes stoji kos zgodovine, ki jo je oblikoval.